

Anonieme getuigen in strafzaken

Citation for published version (APA):

Spronken, T. (1988). Anonieme getuigen in strafzaken: verdediging in de verdrukking. *Nederlands Juristenblad*, 63(3), 77-82.

Document status and date:

Published: 23/01/1988

Document Version:

Publisher's PDF, also known as Version of record

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.umlib.nl/taverne-license

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

repository@maastrichtuniversity.nl

providing details and we will investigate your claim.

ANONIEME GETUIGEN IN STRAFZAKEN: VERDEDIGING IN VERDRUKKING**

* Taru Spronken is universitair docente bij de vakgroep strafrecht aan de Rijksuniversiteit Limburg en tevens advocate te Maastricht.

Inleiding

De figuur van de anonieme getuige is in het strafproces tegenwoordig niet zo uitzonderlijk meer.¹ Geluiden uit de praktijk en uit de pers doen het vermoeden rijzen dat het gebruik van anonieme getuigenverklaringen veelvuldig voorkomt en niet alleen in zeer ernstige zaken. Ik verwijs naar een artikel uit de Telegraaf van 27-11-1986 met de kop 'Getuigen mogen anoniem bewijs leveren om angst voor represaille weg te nemen'. Verdere lezing leert dat het gaat om een groep jongeren in de gemeente Lelystad die winkelruiten ingooien en auto's vernielen. Omdat iemand die bewijs levert tegen een verdachte kans heeft op een steen door zijn ruit, een lek gestoken band of soms lichamelijk geweld, gaat het OM er steeds vaker toe over de anonimiteit van getuigen te waarborgen, aldus het artikel in de Telegraaf. In de Volkskrant d.d. 10-6-1987 uit de Procureur-Generaal bij het Gerechtshof te Den Haag, Mr H.A. Holt-huis, kritiek op het gebruik van anonieme getuigenverklaringen als bewijs bij steunfraudezaken: 'Het instituut anonieme getuige moet je respecteren als er sprake is van levensbedreigende situaties, zoals bij zaken rond drugs en andere ernstige gevallen. We moeten ervan af dat anonieme getuigen blijkbaar nodig zijn om dit soort vervolgingen in te stellen.' De door tegenstanders gevreesde olievlekwerking van het gebruik van anonieme getuigen is in de praktijk al merkbaar.

In deze bijdrage wordt de anonieme getuige gezien vanuit het perspectief van de verdediging. Eerst zal in het kort een overzicht gegeven worden van de huidige stand van zaken in Nederland, waarbij een vergelijking wordt gemaakt met de positie van de anonieme getuige in een aantal andere landen van West-Europa. Daarna zal de positie van de verdediging worden besproken in de situatie dat anonieme getuigen deel gaan uitmaken van de bewijsvoering en worden gezien of de inbreuken die hierbij op de rechten van

Op het ogenblik is bij de Europese Commissie voor de Rechten van de Mens een door de auteur van dit artikel ingediende klacht aanhangig tegen Nederland. Het betreft HR 25 september 1984, NJB 84/42/p. 1340, nr 183, een zaak waarbij het bewijs van daderschap uitsluitend berustte op verklaringen van twee anoniem gebleven getuigen. In een procedure waar een veroordeling uitsluitend berust op anonieme getuigenverklaringen, wordt niet meer door de rechter bepaald — materieel gezien — of de verdachte schuldig is, maar door de anonieme getuigen, die immers ongestraft hun lezing van de waarheid kunnen geven. En zo is er het grote risico dat bij een berechting op basis van anonieme getuigenverklaringen onschuldigen veroordeeld worden.

de verdediging worden gemaakt de toets van art. 6 EVRM kunnen doorstaan. De situatie dat getuigen door bedreiging afzien van het afleggen van belastende verklaringen, wordt gezien als een bedreiging van de rechtsstaat, omdat vervolging en bestraffing van plegers van strafbare feiten hierdoor in het gedrang kan komen.² In het belang van de rechtshandhaving, de doelmatige opsporing en vervolging van strafbare feiten, wordt de bescherming van de anonimiteit van de getuige geaccepteerd. Het onvermijdelijke gevolg hiervan is dat een ander wezenlijk fundament van de rechtsstaat, het recht van een verdachte op een eerlijk proces, wordt aangetast. De balans tussen de conflicterende belangen van een doelmatige opsporing en de individuele rechten van de verdachte lijkt te zijn doorgeslagen in de richting van de rechtshandhaving. Bij anoniem bewijs zijn de gevolgen voor de verdediging zeer ingrijpend. Het komt vrijwel niet voor dat een anonieme getuigenverklaring slechts als steunbewijs wordt gebruikt. Deze verklaringen zijn juist nodig in strafzaken waarin men het bewijs anders niet rond krijgt. Vanwege het onaantastbare leven dat processen-verbaal met anonieme verklaringen in de loop van het strafproces gaan leiden, staat de verdediging vaak machteloos.

Stand van zaken in Nederland

Sinds 1980³ is de Hoge Raad gestaag

doorgegaan op het ingeslagen pad waarbij de weg is geëffend voor de inburgering van de anonieme getuigenverklaring als bewijsmiddel. De Hoge Raad redeneert formeel. De toelating van de de auditu verklaring maakt mogelijk dat processen-verbaal van politieagenten en R-C's inhoudende verklaringen van anonieme getuigen voor het bewijs gebezigd worden. De enige eis die de Hoge Raad stelt is dat de feitenrechter 'behoedzaamheid moet betrachten' bij het bezigen van anoniem getuigenbewijs, hetgeen verder moet blijken uit een verantwoording, als de inhoud van de verklaringen door de verdediging betwist worden.⁴ Ieder p.-v. in de zin van art. 344 lid 1 sub 2 Sv voldoet, ook al heeft de R-C in strijd met het voorschrift van 187 Sv gehandeld en de verdachte en advocaat het getuigenverhoor niet laten bijwonen, terwijl duidelijk is dat de getuige niet op de zitting zal verschijnen.⁵ Evenmin oordeelt de Hoge Raad het bezwaarlijk dat de R-C zelf de identiteit van de getuige niet kent⁶ en dat het bewijs uitsluitend op anonieme verklaringen berust.⁷ In feite beschouwt de Hoge Raad de anonieme getuigenverklaring gelijk aan iedere andere (de auditu) getuigenverklaring. Waaruit de behoedzaamheid van de rechter ten aanzien van dit soort verklaringen moet bestaan is onduidelijk en bij de motivering kan de rechter volstaan met algemene nietszeggende overwegingen zoals dat aannemelijk is geworden dat bij de onthulling van de identiteit van de getuige represailles dreigen. Nadere criteria stelt de Hoge Raad niet.⁸

Opvallend in de jurisprudentie is het gemak waarmee de rechten van de verdachte ondergeschikt worden gemaakt aan de belangen van een doelmatige opsporing en ook de mate waarin een inhoudelijke

** Met dank aan Jürgen Wöretshöfer en Gerard Mols voor hun commentaar.

1. Het is niet bekend op welke schaal en in welke zaken getuigen anoniem worden gehoord. Hiernaar is geen onderzoek gedaan. Het enige wat ik hierover heb kunnen vinden is het stukje van Mr W.K.F. Hangelbroek, R-C bij de Rb. Assen, NJB 5 mei 1984, p. 550 waarin hij schrijft dat hij gedurende 6 maanden in 5 zaken van uiteenlopende delicten 12 getuigen heeft gehoord die zich bedreigd voelden. De bedreiging kwam ook voor buiten de typisch criminele milieus.

2. Zie T.M. Schalken, Bedreigde getuige en bedreigde rechtsstaat, Trema 1986, p. 291 e.v.; Rapport 'De bedreigde getuige', Trema exclusief 7 mei 1983; en ook het Rapport van de Commissie bedreigde getuigen (Commissie Remmelink), 11 juni 1986.

3. HR 5 febr. 1980, NJ 1980, 319.

4. Zie bijv. HR 25 sept. 1984, NJ 1985, 427 en HR 12 nov. 1985, NJ 186, 409.

5. HR 4 mei 1981, NJ 1982, 268.

6. HR 25 sept. 1984, NJ 1985, 426.

7. HR 12 nov. 1985, NJ 1986, 409.

8. Zie noot A.H.J. Swart bij het arrest van de Hoge Raad 12 nov. 1985, Ars Aequi 1986, p. 456.

rechterlijke toetsing van het bewijs uit handen wordt gegeven. Kan een verklaring van een anoniem persoon tegenover de politie of R-C wel gelijk worden gesteld met de 'gewone' verklaring de auditu? Bij een verklaring de auditu is immers in principe de oorspronkelijke zegsman/vrouw niet anoniem en door de verdediging als getuige op zitting op te roepen. Het wezenlijke verschil met een anonieme getuigenverklaring is, dat de getuige die deze verklaring heeft afgelegd per definitie niet als getuige op te roepen is, immers dit is nu juist wat met het anoniem houden van zijn identiteit beoogd wordt. De rechter moet behoedzaam zijn, maar wat kan deze behoedzaamheid konkreet inhouden? Ik denk aan een situatie waarbij de rechter alleen kan afgaan op oordelen van de politie of de R-C, over bijv. de betrouwbaarheid van de anonieme getuige, waarbij de R-C soms zelf de identiteit van de getuige niet kent.⁹ De rechter hoort op de zitting alleen mededelingen van politieagenten en R-C's in de zin van: 'Ik acht de getuige betrouwbaar' of 'De getuige maakte een betrouwbare indruk'. De omstandigheden die deze indruk ondersteunen zijn of afwezig of kunnen in verband met het waarborgen van de anonimiteit niet bekend worden gemaakt. Waaruit kan behoedzaamheid in zulk soort situaties anders bestaan dan uit een 'gevoel' dat de getuigenverklaring wel in orde is en is niet juist het strafproces bedoeld om veroordelingen op grond van 'gevoel' te voorkomen?

Als men een blik over de grenzen werpt blijkt dat de anonieme getuigenverklaring in andere Europese landen niet zo gemakkelijk wordt geaccepteerd. Met name worden aan de wettelijke bepalingen dat getuigen hun naam adres etc. moeten opgeven een wezenlijkere betekenis toegekend dan in Nederland, waar aan het ontbreken van deze gegevens (in strijd met art. 190 Sv) geen consequenties worden verbonden. Zo mag in Italië de rechter op straffe van nietigheid van het vonnis geen informatie van anoniem gebleven personen ontvangen. Evenmin is een verklaring de auditu van een anoniem persoon als bewijs toelaatbaar (art. 450 lid 1 CCP).¹⁰

In Frankrijk heeft het Hof van Cassatie op 26 juni 1984¹¹ beslist, dat een proces-verbaal opgemaakt door een onderzoeksrechter, waarbij de identiteit van de getuige uit het proces-verbaal wordt weggelaten, nietig is, zijnde in strijd met art. 103 van het Franse wetboek van strafvordering en uit het strafdossier moet worden verwijderd.

In Oostenrijk heeft het Hoogste Gerechtshof op 11-2-1970 vastgesteld dat het niet prijsgeven van de identiteit van een getuige, op grond van het interne staatsbelang deze gegevens geheim te houden, niet gelijk mag worden gesteld met 'Un-

ANONIEME GETUIGE

reichbarkeit' zoals bedoeld in art. 252 lid 1 sub 1 oStPO. Dit zou betekenen dat processen-verbaal van verhoren van anonieme getuigen als bewijs ontoelaatbaar zijn.¹²

In de BRD werd het tot aan de uitspraak van de 'Grosse Senat für Strafsachen' van het Bundesgerichtshof (BGH) d.d. 17 oktober 1983¹³, toelaatbaar geacht dat anonieme getuigenverklaringen, afgelegd tegenover een rechter-commissaris (Kommissarische Vernehmung), werden gebruikt voor het bewijs. De Grosse Senat besliste in voormelde uitspraak dat het anoniem horen van getuigen volgens het Duitse strafproces niet mogelijk is. Het voorschrift van art. 68 StPO dat getuigen hun personalia moeten opgeven geldt ook voor een verhoor door een rechter-commissaris, immers dit voorschrift is niet alleen gegeven om een persoonsverwisseling te voorkomen maar vormt ook de grondslag voor de beoordeling van de geloofwaardigheid van de getuige, aldus de Grosse Senat.

Ook de uitsluiting van de advocaat bij het verhoor van de anonieme getuige is niet overal even vanzelfsprekend.

In Denemarken maakte het Hoogste Gerechtshof op 2 december 1983¹⁴ uit dat anonieme getuigenverklaringen mochten worden gebruikt voor het bewijs. De getuigen werden echter in aanwezigheid van de verdediging, onder uitsluiting van de verdachte in raadkamer gehoord. Overigens heeft de kwestie van de anonieme getuige na deze uitspraak aanleiding gegeven tot veel discussie¹⁵, die in 1986 heeft geleid tot een wettelijke regeling waarbij anonieme getuigenverklaringen slechts mogelijk zijn bij strafbare feiten waarop een gevangenisstraf van meer dan 6 jaar staat. Bovendien kunnen als anonieme getuigen slechts politieagenten optreden die als under-cover hebben gewerkt.¹⁶ Indien het tot een vervolging komt heeft de verdediging recht op alle informatie onder geheimhoudingsplicht jegens haar cliënt. Daarnaast is het niet meer mogelijk getuigen in het strafproces anoniem te horen.¹⁷

In de BRD achtte de Grosse Senat het in bovengenoemde uitspraak van 17 oktober 1984 het evenmin toelaatbaar dat de verdediging uitgesloten werd bij een getuigenverhoor. Zulk een uitsluiting is slechts mogelijk bij duidelijke aanwijzingen voor collusiegevaar. De pure aanwezigheid van verdediging bij het verhoor is hiertoe onvoldoende grond.¹⁸

In de BRD en Frankrijk is het wel mogelijk dat verklaringen van anonieme personen via een p.-v. of getuigenverklaring van een opsporingsambtenaar – de auditu – voor het bewijs gebruikt worden. De bewijswaarde van zulk een verklaring is,

in tegenstelling tot in Nederland, echter maar gering. In Frankrijk heeft zulk een verklaring geen zelfstandige bewijskracht en kan slechts als aanwijzing (présomption) worden gebruikt.¹⁹ In de BRD wordt strikt de hand gehouden aan het onmiddelijkheidsbeginsel, waardoor getuigen op de zitting behoren te worden gehoord en waardoor de rechter gedwongen wordt het best beschikbare en produceerbare bewijs in een wettelijk vastgestelde rangorde te gebruiken. In zijn algemeenheid kunnen processen-verbaal opgemaakt door opsporingsambtenaren van een getuigenverklaring niet voor het bewijs dienen. In principe dient de getuige zelf op zitting te verschijnen (een aantal uitzonderingsbepalingen, zoals bij overlijden van getuige of feitelijke onbeschikbaarheid, daargelaten). In een aantal uitspraken heeft het BGH na 17 oktober 1983 uitgemaakt dat processen-verbaal van opsporingsambtenaren, inhoudende verklaringen van anonieme personen voor het bewijs mogen worden gebruikt, mits er duidelijk levensgevaar voor de betrokken getuigen dreigt. De bewijskracht van zulk een verklaring is zoals al gezegd echter gering. Van deze verklaring mag alleen gebruik worden gemaakt als er andere belangrijke bewijsmiddelen zijn waaraan de anonieme verklaring getoetst kan worden.²⁰ Doordat de verklaring getoetst moet worden aan andere directe bewijsmiddelen blijft 'de behoedzaamheid' van de rechter niet helemaal in het luchtledige hangen. Ook uit het feit dat in de jurisprudentie een motivering om een NN-verklaring voor het bewijs te bezigen voldoende feitelijk inhoud moet hebben, blijkt dat de rechter zijn behoedzaamheid konkreet zichtbaar moet maken.²¹ Overigens heeft dit tot gevolg dat in Duitsland

9. Dit was het geval bij het arrest HR 25 sept. 1984, NJ 1985, 426.

10. Zie J. Meyer, Zur V-Mann-Problematik aus rechtsvergleichender Sicht, FS Jeschek 1985, p. 1321.

11. Gazette de Palais 1985, p. 94.

12. Zie J. Meyer, Zur V-Mann-Problematik aus rechtsvergleichender Sicht, FS Jeschek 1985, p. 1322.

13. Grosse Senat für Strafsachen van het BGH, 17 okt. 1983, NStZ 1984 Heft 1, p. 36.

14. II 223/1983 Højesteretsdomme, dec. 1983, p. 81.

15. Zie J.P. Andersen, The Anonymity of Witnesses – a Danish Development, The Criminal Law Review 1985, p. 363.

16. Wet van 4 juni 1986, nr 319, Lovtidende A 1986, p. 970-971.

17. Zie ook J. Klages, Betäubungsmittelstrafrecht in Westeuropa, in bundel van J. Meyer, Max-Planck-Institut, Freiburg i. Br. 1987.

18. In art. 224 StPO staat vermeld dat bij spoedeisendheid of gevaar voor het onderzoek, waarbij collusiegevaar bedoeld wordt, de verdachte en de verdediging niet voor het getuigenverhoor behoeven te worden opgeroepen.

19. Jean Larguier, Droit penal general et procedure penale, Dalloz 1982 p. 92 en Jean Claude Soyier, Droit penal et procedure penale, p. 254.

20. BGH 14-11-1984 NStZ 1986 H. 3, p. 130; BGH 5-12-1984, NJW 1985 H. 17, p. 984, dezelfde uitspraak voorzien van een noot van G. Fezer gepubliceerd in JZ 1985, p. 496; BGH 16-4-1985, NJW 1985, H. 30, p. 1789; BGH 5-2-1986 Str. Vert. 1986 p. 193; BGH 7-4-1987 Str. Vert. 1987 p. 237; G. Strate, Mit Taktik zur Wahrheitsfindung, ZRP 1987, p. 314 e.v.

Overigens wil ik nog opmerken dat de constatering die in het Rapport van de Commissie bedreigde getuigen op p. 26 staat vermeld, dat de rechtspraak van het BGH, het bewijs dat een verdachte een strafbaar feit heeft begaan uitsluitend op grond van anonieme getuigenverklaringen accepteert onjuist is. Zie hiervoor m.n. BGH 5-2-1986 Str. Vert. 1986, p. 193.

21. Dit blijkt uit alle jurisprudentie genoemd bij noot 20, met name uit de uitspraken van het BGH van 16-4-1985, 5-2-1986 en 7-4-1987.

de anonieme getuigenverklaring haar praktische betekenis voor het bewijs heeft verloren, hetzij omdat voldoende andere bewijsmiddelen ontbreken en de verklaring niet gebruikt mag worden, hetzij omdat er al voldoende bewijsmiddelen zijn en de anonieme verklaring niet meer nodig is.²²

Vergeleken met de hiervoor genoemde landen is de aanvaarding van de anonieme getuigenverklaring in Nederland wel erg gladjes verlopen. Dit ondanks de fundamentele kritiek die van diverse zijden is geuit op de toelating van anoniem getuigenbewijs in ons strafproces. Niet alleen uit de wetenschappelijke hoek²³ maar ook vanuit de praktijk is gewezen op de uitholling van de wettelijke bewijsregels, de inbreuk op het onmiddellijkheidsbeginsel en de rechten van de verdediging. A-G Leijten raakt de kern van de zaak in een (niet gepubliceerde) conclusie bij het arrest van de Hoge Raad d.d. 25 september 1984, NJB 1 december 1984, nr 183: 'Ik wil niet verhelen, dat de hele situatie met name in het licht van art. 6 lid 3 sub d van het verdrag van Rome spoedig tot nadere bezinning en vastlegging van rechten en verplichtingen moet leiden, wil het vertrouwen in de rechtspraak niet ernstig geschokt worden'.

De aanvaarding van de anonieme getuigenverklaring tast twee elementaire doelen van het strafproces aan, te weten: de kwaliteit van de waarheidsvinding en de processuele garanties voor de verdachte op een eerlijk proces. Deze twee doelen kunnen overigens niet los van elkaar worden gezien.

Uitgangspunt van onze strafprocedure is dat de waarheidsvinding plaats vindt in een dialectisch proces. De rechter behoort zijn beslissing omtrent de materiele waarheid te baseren op de informatie die door beide procespartijen, het OM en de verdachte of zijn advocaat, op de zitting naar voren zijn gebracht. Bovendien ligt aan de bewijsvoering in strafzaken het onmiddellijkheidsbeginsel ten grondslag in die zin dat de rechter zoveel mogelijk zijn oordeel omtrent de bewijsmiddelen baseert op eigen waarneming op de zitting. Dat door de aanvaarding van de de auditu verklaring voor het bewijs het onmiddellijkheidsbeginsel in de praktijk aan betekenis heeft ingeboet, doet hieraan niet af. Indien noodzakelijk voor de verdachte kan er immers op gestaan worden dat bepaalde getuigen op de zitting gehoord worden.

De anonieme getuigenverklaring tast de kwaliteit van de waarheidsvinding aan omdat de rechter zelf op geen enkele wijze de getuigenverklaring persoonlijk kan toetsen en waarden maar slechts kan afgaan op hetgeen anderen, eventueel in een procesverbaal, hebben verklaard. Bovendien verkeert de verdediging door gebrek aan informatie niet in de mogelijkheid deze getuigenverklaring te toetsen

ANONIEME GETUIGE

en haar visie hierop te geven.

De rechten die de verdachte in het kader van de strafprocedure toekomen — recht op aanwezigheid in de kritische stages van het proces, recht op informatie, het recht het woord te voeren, het recht op aanwezigheid bij vergaring van bewijsmiddelen en het recht tot oproepen en horen van getuigen — moeten worden gezien als garanties voor de mogelijkheid tot beïnvloeding, van zijn zijde, van het proces van waarheidsvinding. Een openbare zitting, m.n. intern openbaar, is een garantie die een zinvolle uitoefening van deze rechten mogelijk maakt.

Art. 6 EVRM belichaamt onder meer bovengenoemde wezenlijke processuele garanties voor de verdachte en verdediging, die alle betrekking hebben op het begrip 'fair hearing': de openbaarheid van de procedure en het beginsel van equality of arms (art. 6 lid 1), de onschuldpresumptie (art. 6 lid 2), het recht op informatie (art. 6 lid 3, b), het recht op aanwezigheid (art. 6 lid 3, c) en het recht op ondervraging van getuigen à charge, op oproeping en ondervraging van getuigen à décharge en het recht op gelijke behandeling ten aanzien van de vervolgende instantie wat het recht op oproepen en ondervragen van getuigen betreft (art. 6 lid 3, d). Indien gebruik wordt gemaakt van anonieme getuigenverklaringen wordt art. 6 EVRM op velerlei fronten geschonden. Ik zal deze afzonderlijk bespreken, waarbij uiteraard de meeste aandacht zal worden besteed aan het recht op horen van getuigen.

De openbaarheid

Art. 6 EVRM eist een openbaar proces. Als er anonieme getuigen in het spel zijn — welke door een R-C in afwezigheid van verdediging officier van Justitie en rechtbank gehoord worden — vindt het proces echter voor een groot en essentieel gedeelte niet openbaar plaats, waarmee zowel de externe als de interne openbaarheid wordt aangetast.

Equality of arms

Het beginsel van equality of arms houdt in dat geen onderdeel van het onderzoek wordt afgewikkeld waarbij wel de ene maar niet de andere partij vertegenwoordigd is.²⁴ Officiëren van Justitie zijn in de meeste gevallen bij het verhoor van een anonieme getuige door politie of R-C niet aanwezig. De vraag die vervolgens gesteld kan worden is of het beginsel van equality of arms ongeschonden blijft als de officier van Justitie net als de verdediging en verdachte niet bij het verhoor aanwezig is.

Bij de verhoren door de R-C's van anonieme getuigen zijn meestal wel politieagenten aanwezig en bovendien zijn de anonieme getuigen voor het verhoor door de R-C in de praktijk al door de politie gehoord. Het p.-v. opgesteld door de politie is vaak het uitgangspunt van het verhoor door de R-C.

De officier van Justitie heeft op grond van art. 141 en 148 Sv de leidende positie in het opsporingsonderzoek. Deze bevoegdheid wordt als een exclusieve gezien. De officier van Justitie kan de opsporingsambtenaar individueel bepaalde aanwijzingen geven en dient ook toezicht te houden op de kwaliteit van de opsporing. Hij kan ook zelf opsporingshandelingen verrichten.²⁵

Dit betekent dat het feitelijk niet uitmaakt of de officier van Justitie persoonlijk niet het verhoor van de anonieme getuige aanwezig is, als politieagenten, die aan hem verantwoording verschuldigd zijn en aan wie hij opdrachten en aanwijzingen kan geven, in enig stadium wel aanwezig zijn geweest. Het gevolg is dat de verdachte in deze, in een wezenlijk nadeliger positie verkeert dan de vervolgende instantie, zeker indien hem vervolgens het recht wordt ontnomen de getuige te (doen) verhoren.

Presumption of innocence

In Digest of Strasbourg Case-Law staat het concept van de presumptie van onschuld als volgt gedefinieerd: 'Court judges in fulfilling their duties should not start with the conviction or assumption that the accused committed the act with which he is charged ... In other words, the onus to prove guilt falls upon the prosecution, and any doubt is to the benefit of the accused. Moreover, the judge must permit the latter to produce evidence in rebuttal'.²⁶

In zijn algemeenheid kan gesteld worden dat de aanvaarding van de anonieme getuigenverklaring op gespannen voet staat met de 'presumption of innocence'. In de praktijk blijkt namelijk dat de reden, die de getuige opgeeft om anoniem te blijven,

22. Zie noot van G. Fezer bij uitspraak BGH 5-12-1984, JZ 1985, p. 498: 'Nach alledem kann eine "Bestätigung" der V-Mann-Aussage also nicht erfolgen, wenn sie auf weitere unmittelbare oder mittelbare Beweise stützt, die ihrerseits noch keine sicheren Feststellungen ermöglichen, sondern nur dann, wenn Hilfsfaktoren feststehen die lediglich für die Glaubwürdigkeitsbeurteilung eines V-Mannes von Bedeutung sind.'

Zie ook G. Sirate, Mit Taktik zur Wahrheitsfindung, ZPR 1987/9, p. 318.

23. Zie o.a.: T.M. Schalken, De strafrechter en de anonieme getuige, gepubliceerd in de bundel Beginselen, Opstellen over strafrecht, aangeboden aan G.E. Mulder, Gouda Quint, Arnhem 1981; H. Nijboer, De anonieme informant als getuige in het strafprocesrecht, Recht en Kritiek, 1980 p. 411 e.v.; A.H.J. Swart, Anonieme getuigen en eerlijk proces, uit: Recht als norm en aspiratie, Bundel ter gelegenheid van het 350-jarig bestaan van de F.d.R. Rijksuniversiteit Utrecht, Ars Aequi Nijmegen, 1986.

24. Europees Hof voor de Rechten van de Mens, 27 juni 1968 in de Neumeister-zaak, Publ. ECHR, Series A, vol. 8 (1968), p. 43.

25. Zie Duisterwinkel-Melai, Wetboek van Strafvordering, de toelichting op art. 148 Sv, p. 1 en G.J.M. Corstens en P.J.P. Tak, Het Openbaar Ministerie, Tjeenk Willink Zwolle 1982, p. 87 en 91.

26. Digest of Strasbourg Case-Law, Vol. 2 1984, p. 721.

angst voor represaille, getoetst wordt aan de ernst van het strafbare feit waarvan de verdachte in dat stadium van de strafprocedure nog *verdacht* wordt. Uit de jurisprudentie kunnen de volgende voorbeelden worden gehaald:

Uit een arrest van de Hoge Raad d.d. 21 mei 1985, NJ 1986, 26 blijkt dat het hof in deze zaak de beslissing van de R-C getuigen uit vrees voor represaille anoniem te horen terecht achtte, 'nu het gedrag dat de verdachte bij de inbraak, waarvan hij wordt verdacht, heeft vertoond de vrees voor represaille zeer begrijpelijk maakte.'

Een R-C te Amsterdam verklaart in een — overigens opmerkelijke beschikking — waarin hij een opdracht van de rechtbank weigert om een anonieme getuige alsnog in aanwezigheid van de verdediging te horen, dat het hem 'volstrekt gerechtvaardigd overkomt de identiteit van de getuige te beschermen, omdat een beroep op de dreigende sfeer die uitgaat van de verdachten of van hun omgeving alleen al daarom dient te worden gehonoreerd, omdat de betreffende doodslag op volstrekt willekeurige en lichtvaardige wijze heeft plaatsgevonden blijkens de resultaten van het voorbereidend onderzoek, welke eveneens — *voorzichtig uitgedrukt* — (cursivering T.S.) duiden op een niet te verwaarlozen band tussen deze doodslag en de beide verdachten'. (Rb. Amsterdam 25 mei 1987, NJ 1987, 843). Het is als zodanig begrijpelijk dat de rechter de angst voor represaille van de getuige afleidt uit het gedrag dat de dader bij het plegen van een strafbaar feit heeft vertoond. Vóór de veroordeling van de verdachte kan echter nog niet aangenomen worden dat hij de dader is. Als de rechter (of de R-C of politieagent) desalniettemin beslist dat de vrees voor represaille op grond van gedrag van de dader gerechtvaardigd is en een anonieme getuigenis toelaat, ontnemt hij de verdachte daarmee vervolgens feitelijk de mogelijkheid deze getuigenis te toetsen of aan te tasten, waardoor in vele gevallen een veroordeling vast staat.

Het recht op informatie

Art. 6 lid 3, b houdt tevens in dat de verdachte het recht heeft op alle relevante informatie die van belang is voor het voeren van zijn verdediging.²⁷ Dit recht is verweven met zowel het beginsel van equality of arms als met het beginsel van interne openbaarheid.

Dit betekent dat de vervolgende instantie de verdediging in principe geen essentiële informatie mag onthouden waarover zij beschikt. Bij anonieme getuigenverklaringen blijven vaak meer gegevens dan alleen de identiteit van de getuige voor de verdachte en rechter verborgen. Immers ook alle informatie die zou kunnen leiden tot onthulling van de identiteit van de ge-

ANONIEME GETUIGE

tuige wordt achtergehouden.²⁸ Op grond hiervan is er bij anonieme getuigenverklaringen ook sprake van strijd met art. 6 lid 3, b.

Het recht op aanwezigheid

Art. 6 lid 3, c houdt het recht op verdediging en rechtsbijstand in. Dit recht kan niet worden uitgeoefend indien een wezenlijk onderdeel van de bewijsvoering buiten aanwezigheid van verdachte en advocaat tot stand komt.

Het recht op horen van getuigen

De Hoge Raad heeft uitgemaakt dat het gebruik van processen-verbaal met anonieme verklaringen voor het bewijs niet in strijd komt met de bepalingen van art. 6 EVRM.²⁹

Het is de vraag of dit standpunt kan worden volgehouden na de uitspraak van Het Europese Hof voor de Rechten van de Mens in de zaak 'Unterpertinger' van 24 november 1986.³⁰ Daarin concludeert het Hof tot een schending van art. 6 lid 1 en lid 3, d.

Het Hof oordeelt het voorlezen van processen-verbaal van verklaringen van getuigen tegenover de politie afgelegd als zodanig niet in strijd met art. 6 lid 3, d EVRM. Bij het gebruik *als bewijs* van deze verklaringen dienen echter de belangen van de verdediging niet uit het oog te worden verloren. Dit geldt met name als de verdachte, die het recht heeft om getuigen à charge te (doen) ondervragen, in geen enkel stadium van de procedure het recht heeft gehad de personen, wier verklaringen worden voorgelezen, te ondervragen. Het Hof voegt hieraan toe dat het weliswaar juist is dat de p.-v.'s van de verklaringen van de personen die werden voorgelezen niet de enige bewijsmiddelen waren, maar dat de rechterlijke instanties de veroordeling van Unterpertinger hoofdzakelijk op deze verklaringen hebben gebaseerd en derhalve op bewijs ten aanzien waarvan de rechten van de verdediging aanzienlijk werden ingeperkt.

Het ging in de Unterpertingerzaak niet om een zaak met anoniem getuigenbewijs maar om getuigen die zich op de zitting beriepen op hun verschoningsrecht. De overweging van het Hof is echter zo algemeen geformuleerd,³¹ dat deze op het horen van getuigen in zijn algemeenheid betrekking heeft. Daarnaast is van belang dat het voorheen min of meer vaste jurisprudentie van de Europese Commissie voor de Rechten van de Mens was, dat het recht op horen van getuigen werd gerelateerd aan het beginsel van equality of arms: als de vervolgende instantie op de zitting niet in de gelegenheid was geweest

om een getuige te horen, dan leverde de omstandigheid dat de verdediging de getuige niet had kunnen horen geen schending van art. 6 EVRM op.³² Het Hof heeft in de Unterpertingerzaak met deze jurisprudentie gebroken door het recht op ondervraging van getuigen à charge een absoluut karakter te geven en niet te relateren aan de mogelijkheden die de vervolgende instantie ten aanzien van het ondervragen van desbetreffende getuigen (op de zitting) heeft (gehad).³³

Uit de zaak Unterpertinger kan worden afgeleid dat het feit dat de verdachte noch de verdediging in de gelegenheid zijn geweest een getuige à charge te ondervragen, niet kan worden goedgemaakt door de behoedzaamheid die een rechter moet betrachten bij het gebruik van diens verklaring of de aanwezigheid van andere bewijsmiddelen.

In veel gevallen wordt de verdediging wel de mogelijkheid geboden schriftelijk vragen op te geven aan de R-C.³⁴ Dit is ook een voorwaarde die in het Rapport van de Commissie bedreigde getuigen voor het horen van anonieme getuigen in afwezigheid van verdediging wordt gesteld.³⁵

De centrale vraag in deze is vervolgens of een mogelijkheid tot het opgeven van schriftelijke vragen gelijk kan worden gesteld met 'the right to examine or have examined witnesses against him', met inachtneming van de uitleg die het Europese Hof in de Unterpertingerzaak hieraan gegeven heeft. Over de wijze van ondervragen heeft het Hof zich niet uitgelaten.

Het voorschrift van 'fair hearing' brengt mee dat de partijen in de gelegenheid dienen te worden gesteld persoonlijk het proces bij te wonen.³⁶ Met name in strafzaken is het voor een verdachte van groot belang rechtstreeks vragen te kunnen beantwoorden, te horen hoe zijn verdediging wordt gevoerd en rechtstreeks, even-

27. Zie Rapport van de Europese Commissie voor de Rechten van de Mens in de Jaspers-zaak, 14-12-1981, par. 58, D. and R 27, p. 88.

28. Zie ook K. Peters, Artikel 6 EVRM en het recht op inzage van processtukken in het strafrechtelijk vooronderzoek, NJCM bulletin okt./nov. 1987, p. 509 e.v.

29. HR 12 nov. 1985 NJ 1986, 409.

30. Europese Hof voor de Rechten van de Mens 24 nov. 1986, Unterpertinger v. Oostenrijk, 1/1985/87/134, AA 1987, p. 90 m.n. A.H.J. Swart.

31. De overweging luidt: 'In itself, the reading out of statements in this way cannot be regarded as being inconsistent with Article 6 par. 1 and 3 (d) of the Convention, but the use made of them as evidence must nevertheless comply with the rights of the defence, which is the object and purpose of Article 6 to protect. This is especially so where the person 'charged with a criminal offence', who has the right under Article 6 par. 3 (d) to 'examine or have examined' witnesses against him has not had an opportunity at any stage in earlier proceedings to question the persons whose statements are read out at the hearing.'

32. Zie standpunt Europese Commissie in de zaak Unterpertinger weergegeven in noot A.H.J. Swart, AA 1987, p. 90.

33. Zie de dissenting opinion van het lid Trechsel van de Europese Commissie voor de Rechten van de Mens, geciteerd in de noot van Swart bij de zaak Unterpertinger in Ars Aequi 1987, p. 93.

34. Of de R-C hiertoe verplicht is heeft de Hoge Raad nog niet uitgemaakt. Wel is duidelijk dat de verdediging geen recht heeft *vooraf* schriftelijke vragen op te geven, HR 21 mei 1985, NJ 1986, 26.

35. Rapport van de Commissie bedreigde getuigen, 11 juni 1986, p. 11.

36. P. van Dijk, G.J.H. van Hoof, De Europese Conventie in theorie en praktijk, Ars Aequi Libri Nijmegen 1983, p. 291.

tueel via zijn verdediging, vragen te kunnen stellen aan getuigen. Het belang van de verdachte om met zijn advocaat persoonlijk bij een getuigenverhoor aanwezig te zijn is evenals het belang voor een rechter die de waarde van een getuigenverklaring moet beoordelen in het Nederlands strafproces op de achtergrond geraakt. Dit komt misschien doordat de strafrechter ten gevolge van de toelating van de auditu verklaring zijn oordeel voornamelijk baseert op schriftelijke stukken en het verhoor van getuigen in strafzaken op de zitting meer uitzondering dan gebruik is. Dit is wellicht de reden dat het mogen opgeven van schriftelijke vragen kennelijk als voldoende compensatie wordt beschouwd voor het niet persoonlijk kunnen bijwonen van een getuigenverhoor. Deze opvatting gaat echter volstrekt voorbij aan het elementaire recht van een beschuldigde de hem belastende verklaringen te toetsen de getuige te confronteren met vragen en ook voor hem ontlastende vragen te kunnen stellen. Dat dit niet mogelijk is door middel van het stellen van schriftelijke vragen wil ik hierna trachten duidelijk te maken. De wezenlijke aspecten van een getuigenverklaring als bewijsmiddel worden goed aangegeven in de hiervoor genoemde uitspraak van de Grosse Strafsenat van het BGH van 17-10-1983:

“Der Zeugenbeweis ist eines der wichtigsten Beweismittel, das die Strafprozessordnung zur Wahrheitserforschung zur Verfügung stellt. Anders als bei den Mitteln des Sachbeweises und weitaus stärker als beim Sachverständigenbeweis hängt die Bedeutung des Zeugenbeweises von Umständen ab, die in diesem Beweismittel selbst begründet sind, namentlich seine Persönlichkeit, sein Lebenslauf, sein Charakter und seine Beweggründe. Diese besondere Natur des Zeugenbeweises hat schon das RG (Reichsgericht) (Rgst 47, 100 Å104f.Ü), wenn auch in anderen Zusammenhang, zutreffend charakterisiert: ‘Der Zeuge hat in der Regel über Vorgänge zu berichten, die abgeschlossen in der Vergangenheit liegen. Er gibt aber nicht die Vorgänge selbst wieder, sondern nur die Wahrnehmungen, die er über sie gemacht hat. Hierbei kommt es ganz wesentlich auf das Auffassungsvermögen, das Urteil und die Gedächtnisstärke des Zeugen an, sowie auf seine Fähigkeit, streng sachlich zu berichten, auf seine persönliche Zuverlässigkeit und Glaubwürdigkeit und dgl.. Das Ergebnis der Wahrnehmungen und ihre Wiedergabe sind m.a.W. regelmässig durchaus persönlicher Art. Ein Zeuge kann daher in der Regel nicht durch einen anderen Zeugen und zumeist auch nicht durch ein anderes Beweismittel beliebig ersetzt werden, ist in diesen Sinne vielmehr unersetzbar.’ ”

De noodzaak van de aanwezigheid van

ANONIEME GETUIGE

verdachte en de verdediging bij het horen van een getuige lijkt evident. Immers alleen dan kunnen namens de verdediging vragen worden gesteld naar aanleiding van wat de getuige verklaart, kan de geloofwaardigheid van de getuige op de proef worden gesteld, kunnen aanvullende vragen worden gesteld om een zo volledig mogelijk beeld van de geschetste gebeurtenissen te verkrijgen en kunnen ook feiten die in het voordeel van de verdachte werken naar voren worden gebracht. Bij het stellen van schriftelijke vragen ontbreekt het verrassingsmoment, dat belangrijk kan zijn voor het aan het licht brengen van de waarheid. Bovendien zal een getuige bij afwezigheid van de verdachte of verdediging eerder geneigd zijn niet de gehele waarheid te vertellen of delen van zijn wetenschap uit welke overweging dan ook zal weglaten.

Indien de verdachte en verdediging worden uitgesloten van het verhoor ontbreekt ook de controlerende functie van de verdediging omdat er niet op kan worden toegezien dat de ondervraging van een getuige op een behoorlijke wijze geschiedt en evenmin of de weergave van het verhoor van de getuige op een juiste en volledige wijze in het p.-v. wordt opgenomen. Zodra het gaat om een getuige die *anoniem* wordt gehoord onder afwezigheid van de verdachte en verdediging, doen zich naast voornoemde inperking van de mogelijkheden van de verdediging ook nog de volgende voor.

Doordat de identiteit van de getuige wordt afgeschermd ontbreekt voor de verdediging de mogelijkheid om inzage te krijgen in de persoonlijkheid en het verleden van de getuige. De relatie tot de verdachte en eventuele belangen die de getuige zou kunnen hebben om de verdachte te belasten blijven in het duister, terwijl een beeldvorming omtrent deze gegevens van de getuige van eminent belang zijn voor de verdediging om de geloofwaardigheid van de getuige te kunnen beoordelen en deze eventueel op de terechtzitting aan te tasten.

Daarnaast is het gebruikelijk dat uit het p.-v. van het verhoor van de anonieme getuige alle gegevens weg worden gelaten die enigszins aanwijzingen zouden kunnen bevatten voor de identiteit van de getuige, echter daardoor tevens alle gegevens die essentieel zijn voor de verdediging om het waarheidsgehalte en van de verklaring en de redenen van wetenschap te toetsen. Ter illustratie: van een verklaring van een anonieme getuige die gedurende een uur relevante informatie over een strafbaar feit ten gehore brengt, kan door eliminering van feiten en omstandigheden die zijn anonimiteit in gevaar zouden kunnen brengen de ‘weergave’ van

het verhoor beperkt blijven tot de mededeling ‘Piet reed in een blauwe auto’. Indien men, uitgaande van het voorgaande, de verdediging de gelegenheid biedt om schriftelijk vragen op te geven, welke vragen kan de verdediging dan stellen? Vaak is het p.-v. van het verhoor van de meestal reeds door de politie of R-C gehoorde anoniemus zo summier dat dit geen aanknopingspunten biedt voor het stellen van relevante vragen en weet men bovendien dat vrijwel iedere vraag die meer informatie zou kunnen bevatten dan in het p.-v. vermeld staat, niet gesteld wordt of niet beantwoord, zodat het stellen van vragen feitelijk beperkt blijft tot datgene wat men uit het p.-v. al weet.

Het horen van een aan de verdachte en zijn advocaat bekende getuige door middel van opgave van schriftelijke vragen is – uit oogpunt van het kunnen voeren van een verdediging die in overeenstemming is met de beginselen van een behoorlijk proces – al een ondoenlijke zaak. Het horen van een anonieme getuige door middel van het stellen van schriftelijke vragen is echter een farce! Ik kan mij dan ook moeilijk voorstellen, dat het opgeven van schriftelijke vragen een toelaatbare vorm van horen van getuigen is in het kader van art. 6 EVRM.

Tot slot

Inmiddels werkt de jurisprudentie van de Hoge Raad niet bijzonder moedgevend voor advocaten om in strafzaken nog stelling te nemen tegen de figuur van de anonieme getuige. Wat blijft er nog te verdedigen als de Hoge Raad overweegt: ‘De omstandigheid dat de verdachte de betrouwbaarheid van bedoelde verklaringen, gemelde behoedzaamheid en de juistheid van de indrukken van de stellers van deze processen-verbaal niet kan toetsen staat op zichzelf het gebruik van die verklaringen als wettige bewijsmiddelen niet in de weg. Bedoelde toetsing is voorbehouden aan de rechter, en wel de rechter die over de feiten oordeelt, die – afhankelijk van het gevoerde verweer – in zijn beslissing daarover verantwoording dient af te leggen.’³⁷ Deze overweging schakelt de verdediging uit, de verdachte is overgeleverd aan de behoedzaamheid van de rechter, wat deze ook moge inhouden. Hoewel de rechterlijke instanties en het OM ook verplicht zijn tot objectiviteit, zijn zij niet de geschikte instanties om voor de belangen van de verdachte op te komen.

Uit verdedigingsoogpunt bekeken biedt Straatsburg echter hoop. Momenteel is er een via mij ingediende klacht aanhangig tegen Nederland bij de Europese Commissie voor de Rechten van de Mens (K. v. Nederland verzoekschrift nr 11 454/85). Het betreft het eerder genoemde ar-

37. HR 12 nov. 1985, NJ 1986, 409.

rest van de HR 25 september 1984, NJB 1 december 1984, nr 183. Het gaat om een zaak waarbij het bewijs van daderschap uitsluitend beruiste op verklaringen van twee anoniem gebleven getuigen, waarvan een getuige zowel door de politie als de R-C werd gehoord en een getuige uitsluitend door de politie. De klacht werd op 3 december 1986 ontvankelijk verklaard en de Commissie beraadt zich thans over de gegrondheid van de klacht. In een procedure waar een veroordeling uitsluitend berust op anonieme getuigenverklaringen en volstaan wordt met voorlezing op de zitting van de inhoud van het p.-v. van deze verklaringen, bepaalt niet meer de rechter – materieel gezien – wat de waarheid is en of de verdachte schuldig is, maar bepalen dit in wezen de anonieme getuigen die ongestraft (immers een mogelijke vervolging op grond van meeneed is niet goed denkbaar) hun lezing van de 'waarheid' kunnen geven. Als getuigen bedreigd worden en daardoor afzien van het afleggen van een belastende verklaring dan is dat een ernstige zaak. Een berechting op basis van anonieme getuigenverklaringen neemt echter een groot risico op de koop toe, namelijk dat onschuldigen veroordeeld worden. En dit laatste is nu juist wat de fundamentele beginselen die ten grondslag liggen aan het strafproces beogen te voorkomen.

In feite is de keuze voor de toelating van de anonieme getuige niet verenigbaar met de handhaving van de rechten van de verdediging omdat hiermee verdediging onmogelijk wordt gemaakt. Daarbij mag niet uit het oog worden verloren dat naast het gevaar voor represaille ook opsporingsbelangen bij het anoniem houden van getuigen een – vaak niet duidelijk te achterhalen – rol blijven spelen. De keuze tussen opsporingsbelangen en individuele rechten van de verdachte wordt gemaakt in een Zwitserse uitspraak van het Kassationsgericht Zürich d.d. 5-5-1986.³⁸

In deze uitspraak acht het Kassationsgericht een proces-verbaal waarin een opsporingsambtenaar weergeeft wat hij van een under-cover agent heeft vernomen, als zijnde in strijd met art. 6 lid 3, d EVRM niet toelaatbaar als bewijs, ondanks de omstandigheid dat de de auditu verklaring als zodanig in het kanton Zürich als bewijs toegelaten wordt. Belangrijk is het volgende citaat:

“Die Besonderheit gegenüber anderen Zeugen vom Hörensagen liegt aber darin, dass hier diejenige Instanz die über die Art der Ermittlung und damit über den gezielten Einsatz anonymer Gewährspersonen entscheidet, ob in der Folge diese Gewährsperson einem Aussageverbot untersteht, womit sie gegebenenfalls verhindert, dass eine Befragung als Zeuge im Sinne der Bestimmungen der Strafprozessordnung bzw. der EMRK (art. 6 Ziff.3 lit.d) durchgeführt wird, obwohl faktisch

ANONIEME GETUIGE

eine solche Befragung durchgeführt werden könnte. Es ist also das ermittelnde staatliche Organ selbst, welches eine erschöpfende Sachverhaltsabklärung verhindert und es insbesondere dem Angeeschuldigten verunmöglicht, die persönliche Glaubwürdigkeit des Originalzeugen zu überprüfen, Ergänzungsfragen zu stellen usw. ... Zwar kann das öffentliche Interesse an der Geheimhaltung von Gewährspersonen im Strafprozess dem Wahrheitsermittlungsinteresse der Justiz, nicht aber den Verteidigungsinteresse des Angeschuldigten vorgehen”.

De prijs voor bescherming van bedreigde getuigen door middel van anonimiteit is te hoog. Er is immers met strafrechtelijke normen iets mis als uit procedures waarbij anonieme getuigen een rol spelen alleen nog maar schuldigen tevoorschijn kunnen komen.

Naschrift

Na het afsluiten van dit artikel las ik in de NJB-Special van 26 december 1987 de berouwbetuiging van Leijten in zijn 'Overpeinzingen van een andersdenkende' (p. 1455). Leijten betreurt hierin in hoge mate zich niet veel krachtiger te hebben verzet tegen het fenomeen van de anonieme getuige en zegt dat 'we er nooit – in deze vorm – aan hadden moeten beginnen of we hadden – met de grote Senaat van de BRD – ons zelf moeten terugroepen van deze heilloze weg.' Wellicht dat naar aanleiding van deze uitspraak niet alleen de hoop gevestigd kan worden op Straatsburg maar ook op Leijten die misschien alsnog de Hoge Raad zou kunnen trachten te bewegen tot een ommekeer, nog voordat Nederland door de Straatsburgse instanties de deksel op de neus krijgt?

38. Schweizerische Juristen Zeitung 1986, p. 283.